

KUKAČKA A KUKAČČÍ MLÁDĚ V ANTICKÝCH A STŘEDOVĚKÝCH ODBORNÝCH TEXTECH¹

Hana Šedinová

ŠEDINOVÁ, Hana. The Cuckoo and Cuckoo Young in Ancient and Medieval Treatises. *Historické štúdie*, 2014, 48, pp. 137 – 153.

The paper is concerned with one of the most interesting birds of ancient and medieval ornithology, the cuckoo (*cuculus*, *karkolaz*), and its remarkable behaviour – the brood parasitism – in the texts of ancient, medieval and humanist encyclopaedists and natural scientists.

Ancient and medieval ornithology. Latin names of birds. Aristotle. Aristoteles Latinus. Thomas of Cantimpré Bartholomaeus de Solencia dictus Claretus

Mezi pozoruhodné způsoby chování zvířat patří vnitrodruhový a mezidruhový hnízdní parazitismus, při němž někteří ptáci kladou vejce do cizích hnízd a svěřují výchovu mláďat jiným rodičům. Špačci a vlaštovky využijí někdy nepřítomnosti sousedního páru a podsunou jim svého budoucího potomka, další ptáci přenechávají svá vejce dokonce ptákům zcela odlišných druhů: snovač kukaččí parazituje v hnízdech pěník a rákosníků, mláďata vdovek vychovávají astrildí, čejky občas odkládají svá vejce do hnízd jespáků bojovných. V našem prostředí se toto chování traduje zejména o kukačce a skutečně téměř polovina ze sto třiceti známých druhů kukaček patří mezi hnízdní parazity.² Neobvyklý způsob, jímž kukačka zajišťuje přežití svého rodu, neunikl pozornosti antických přírodovědců a prostřednictvím středověkých encyklopedií se dostaly poznatky o hnízdním parazitismu až do latinských bohemikálních pramenů.

Na badatele, který se zabývá antickými a středověkými texty, jež se zmiňují o kukačce, číhá několik zajímavých problémů, které se mu nabízejí k řešení. První z nich zaujme zvláště lexikografa, neboť se týká rozličných jmen, jimiž byla v řečtině a v latině kukačka označena; některé názvy totiž nebyly doposud identifikovány a bylo ne-

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru Filosofického ústavu Akademie věd České republiky (RVO: 67985955), s podporou projektu MŠMT LD13043 (*Slovník středověké latiny v českých zemích – Latinitatis mediaevi lexicon Bohemorum*), řešeného v rámci mezinárodního programu COST. Překlady z děl antických a středověkých autorů, uvedené v tomto textu, jsou mé vlastní, text bible cituji podle českého ekumenického vydání *Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona*. Praha: Česká biblická společnost 2001.

² VESELOVSKÝ, Zdeněk. *Etologie. Biologie chování zvířat*. Praha: Academia 2008, s. 324 – 325.

jisté, zda označují skutečně kukačku. Nejasná jsou rovněž některá jména ptáků, kteří se starají o odložená kukaččí vejce. Ten, kdo chce s jistotou určit význam těchto slov, musí proniknout k nejdále vystopovatelným počátkům daných pojmů a sledovat jejich proměny, k nimž v antice i ve středověku docházelo. Přitom je třeba oddělovat od pravdivých skutečností omyly, jež se v souvislosti s těmito pojmy tradují. Mnozí autoři totiž ve svých často expresivních popisech nevycházeli z vlastního pozorování zvířat v jejich přirozeném prostředí, nýbrž pouze tradovali poznatky získané z druhé ruky; na tento korpus někdy až protichůdných tvrzení se pak postupně nabalovaly různé fantastické historicky, které znesnadňovaly identifikaci jmen jednotlivých živočichů. Tak je tomu i s kukačkou, jejími rozličnými názvy a s popisem jejího chování.

Kukačka u antických autorů

Kukačka měla v řečtině jméno *kokkyx*, jež římscí autoři transkribovali jen s malou změnou do latinky; vedle této výpůjčky existovaly rovněž latinské výrazy *cuculus* a *tucus*, které jsou, stejně jako řecké jméno, onomatopoického původu, neboť přiléhavě vyjadřují kukání, které se začíná ozývat v dubnu a v květnu a které vydává kukaččí sameček, vymezující si a bránící své teritorium.³ Tato jména označují velmi pravděpodobně kukačku obecnou (*Cuculus canorus* Linné), která je hojným a rozšířeným druhem v celé Evropě.⁴

Pro povědomí o tom, jakou představu měli antičtí autoři o ptácích a dalších živočišných druzích, je důležitá znalost zejména Aristotelových zoologických spisů *Historia animalium*, *De generatione animalium* a *De partibus animalium*, které ovlivnily odbornou literaturu římského období a raného i vrcholného středověku. Ve spise *Historia animalium* pojednává Aristoteles také o kukačce a vedle údajů, jež zcela nebo alespoň částečně odpovídají jejímu skutečnému vzhledu a chování, uvádí rovněž některé mylné poznatky, kupříkladu že je to pták, který vzniká přeměnou z jestřába, protože jestřáb mizí z dohledu v době, kdy se začíná objevovat kukačka, a jen výjimečně je možné v období, kdy se kukačka ozývá, spatřit i jiné druhy jestřábovitých.⁵ Hlavní pozornost

³ CRAMP, Stanley et al. *Handbook of the Birds of Europe, the Middle East and North Africa. The Birds of the Western Palearctic. Vol. IV: Terns to Woodpeckers*. Oxford : Oxford University Press 1985, s. 409 a 412. Dospělé kukačky (samice i samci) mají ještě další hlasové projevy, k nimž viz TÝŽ, s. 412 – 413. O tvoření jména *cuculus* na základě onomatopoeie se zmiňuje v pasáži o zvukomalebných jménech ptáků již VARRO. *De lingua Latina*. Ed. Georg Goetz – Fritz Schoell. Leipzig : Teubner 1910, V,75.

⁴ K poznatkům o kukačce ve starověku viz THOMPSON, D'Arcy Wentworth. *A Glossary of Greek Birds*. London : Humphrey Milford 1936, s. 151 – 153; ANDRÉ, Jacques. *Les noms d'oiseaux*. Paris : Librairie C. Klincksieck 1967, s. 64; CAPPONI, Filippo. *Ornithologia Latina*. Genova : Istituto di filologia classica e medievale 1979, s. 169 – 176; LEITNER, Helmut. *Zoologische Terminologie beim Älteren Plinius*. Hildesheim : Verlag Dr. H. A. Gerstenberg 1972, s. 93.

⁵ ARISTOTELES. *Historia animalium*. Ed. Pierre Louis. Paris : Les Belles Lettres, 1964 – 1969, VI, 7, 563b14-18; odtud poněkud nepřesně PLINIUS SECUNDUS. *Naturalis historia*. Ed. Etienne de Saint-Denis. Paris : Les Belles Lettres 2003, X, 25. Aristoteles reprodukuje poznatky, které získal patrně od lovců ptáků, posléze však toto tvrzení odmítá (VI, 7, 563b27-29). Je ovšem pravda, že jestřáb

však věnuje Aristoteles hnízdnímu parazitismu kukačky, jehož popis sestává v jeho spise i v dílech pozdějších autorů ze dvou částí: v první je protagonistou kukaččí samice, která klade svá vajíčka do cizích hnízd, ve druhé části se přenáší pozornost na její vylíhlé mládě a jeho *modus operandi* ve styku s hostiteli a jejich vlastními potomky.

Na rozdíl od malých ptáků, kteří jsou mimořádně plodní, klade kukačka podle Aristotelova popisu jedno až dvě vejce, nebuduje však hnízdo a nechává na pěstounech, aby vejce propašované do jejich příbytku vaseděli a cizí potomky vychovali. Někdy podstrčí svou snůšku zástupcům drobného ptactva (zejména chocholouše, zvonka nebo pěnice), nejčastěji pak parazituje v hníždě divokého holuba.⁶ Ať si však vybere za hostitele kteréhokoli ptáka, sežere mu jeho vajíčka. Zajímavé jsou důvody, jež Aristoteles pro hnízdní parazitismus kukačky uvádí. Omezený počet kladených vajíček je prý zapříčiněn chladnou přirozeností tohoto ptáka, s níž souvisí také jeho hlavní povahový rys, totiž zbabělost, jež má za následek, že se dokonce i malí ptáčci odvažují škusbat kukačce pera a zahánět ji na útěk. A protože si je kukačka vědoma své neschopnosti ochránit potomstvo, přenáší tuto starost rozumně na bedra jiných.⁷

V další části pak Aristoteles líčí dosti barvitě chování pěstounky a malé kukačky, jež se vylíhla v cizím hníždě. Na základě toho, co se dozvěděl ze svých pramenů, uvádí postupně několik odlišných názorů na to, jak mládě dokáže v cizím hníždě přežít. Podle některých znalců živočišného světa ve chvíli, kdy vetřelec povyroste, zapudí samička hostitele vlastní ptáčata a ta zahynou. Jiní prý vypožorovali, že samička svá mláďata dokonce zabije a poskytne je malé kukačce jako potravu, neboť cizinec je tak krásný, že matka opovrhne vlastním potomstvem. Podle dalších je zase zabijákem dospělá kukaččí samice, která se vrátí k hnízdu, do něhož vložila svá vejce, a zlikviduje v něm všechna cizí mláďata. Existuje však prý i tvrzení, že malá kukačka si dokáže zajistit větší podíl z přinášené potravy, takže vlastní mláďata hostitele zahynou v důsledku vyhladovění. A některé Aristotelovy prameny uvádějí, že když mládě kukačky vyrostе a nabyde síly, zabije samo mláďata pěstounky.⁸

Mnohé Aristotelovy poznatky o zvířatech převzal do své encyklopedie *Naturalis historia* ve stručnější, avšak místy expresivnější podobě autor 1. stol. po Kr. Plinius Starší. Tak je tomu i s Aristotelovým popisem kukačky a jejím jménem, které římský polyhistor transkriboval v podobě *coccyx*. Bázlivá kukačka podle Plinia dobře ví, že

se objevuje v jižní Evropě na podzim, kdy se kukačka stěhuje na zimu do Afriky, a v květnu odlétá do severních oblastí, zatímco kukačka přilétá hnízdit; spatřit oba ptáky ve stejné době tedy není právě obvyklé. Viz k tomu podrobněji CAPPONI, *Ornithologia Latina*, s. 170.

⁶ ARISTOTELES, *Historia animalium*, VI, 7, 563b29-564a3; podobně IX, 29, 618a8-13. Podle THOMPSONA, *A Glossary*, s. 302, 164 a 331, označuje jméno *faps* holuba hřivnáče (*Columba palumbus* Linné z čeledi holubovitých a řádu měkkozobých), jméno *korydos* chocholouše obecného (*Galerida cristata* Linné z čeledi skřivanovitých a řádu pěvců) a jméno *chlóris* zvonka zeleného (*Carduelis chloris* Linné z čeledi pěnkavovitých a řádu pěvců). U jména *hypolais* (s. 295) autor uvádí, že se jedná o nějakého malého ptáka, kterého nelze přesněji určit, zmiňuje se však o tom, že v moderní řečtině se tak říká pěnici (rod *Sylvia* Scopoli).

⁷ ARISTOTELES, *De generatione animalium*. Ed. Pierre Louis. Paris : Les Belles lettres 1961, III,1, 750a11-15; TÝŽ, *Historia animalium*, IX, 29, 618a25-30.

⁸ ARISTOTELES, *Historia animalium*, IX, 29, 618a13-25.

ji nenávidí všichni ptáci, neboť se na ni obořují i ti nejmenší, a právě proto svěřuje vysezení svých vajec jiným zástupcům ptačí říše a přenáší na ně zodpovědnost za jejich krmení a výchovu. Domnívá se totiž, že může zachovat svůj rod pouze za pomoci lsti. Odloží tedy vejce do cizího hnízda (a to většinou do hnízda holuba) a nechá na jiné samičce, aby se o mládě postarala. Malá kukačka je pak pro potomstvo pěstounů naprostou pohromou. Od přírody nenasytná dokáže pro sebe ukořistit na úkor ostatních veškerou potravu, takže tloustne a svým krásným zjevem svou pěstounku zcela uchvátí. Náhradní matka se raduje, jak její mládě úžasně vypadá, a obdivuje samu sebe, že dokázala přivést na svět tak skvostné stvoření. A když pak srovná malou kukačku s vlastními potomky, nejen že je zavrhne jako cizí, ale dokonce bez odporu snese, že je kukačka před jejím očima sežere. Za její péči se jí však nakonec nedostane žádného vděku; naopak – jakmile je kukačka schopna letu, vypořádá se bez slitování i se svou pěstounkou.⁹

Delší pasáž věnoval kukačce ve své sbírce podivuhodných příběhů o zvířatech *De natura animalium* rovněž autor přelomu 2. – 3. století po Kr. Ailianos, jenž Aristotelův a Pliniův popis kukaččina chování rozšířil o některé pravdivé i chybné poznatky: „*Zdá se mi, že vzdělaný člověk by měl znát rovněž následující věci. Kukačka je mimořádně inteligentní pták, který dokáže vymyslet šikovný způsob, jak se dostat z problémů. Kupříkladu ví, že není schopna vysedět vejce a nechat vylíhnout mláďata; je to prý způsobeno její chladnou přirozeností. Když má tedy klást vajíčka, nezačne budovat hnízdo a pečovat o vylíhlá ptáčata, nýbrž sleduje ptáky, kteří zahnízdili, a jakmile zpozoruje, že právoplatní majitelé opustili hnízdo a vydali se hledat potravu, vnikne do obydlí, které jí nepatří, a naklade tam svá vejce. Nevpadá takto do jakéhokoli hnízda, ale pouze do hnízd chocholouše, divokého holuba, zvonka a ptáka jménem pappos, protože dobře ví, že tito ptáci kladou vajíčka, která se podobají jejím. Pokud je hnízdo prázdné, kukačka se mu vyhne, jsou-li v něm však vajíčka, zamíchá do nich svá vlastní. A jestliže zaznamená, že je cizích vajíček hodně, zlikviduje je tak, že je vykutálí z hnízda ven, a místo nich nasadí do hnízda svá vejce, jež se podobají snůšce hostitele, takže nelze podvod odhalit. Ptáci, které jsme jmenovali výše, pak sedí na cizích vejcích, a když kukaččí mláďata vyrostou a pochopí, že jsou bastardi, vylétnou z hnízda a vrátí se ke svým vlastním rodičům. Jakmile jim totiž celé tělo obroste peřím, je ihned jasná jejich pravá totožnost a ptáci, kteří byli oklamáni, s nimi začnou špatně zacházet.*“¹⁰

Kukačka ve středověku

Výsledky Aristotelova zoologického bádání se dostaly ke středověkým latinským čtenářům několika cestami. Nejprve prostřednictvím Isidora ze Sevilly, který ve své encyklopedii *Etymologiae* shromáždil základní poznatky z mnoha starověkých vědních disciplín a vytvořil z ní jedno z nejčtenějších děl celého středověku; ze zoologic-

⁹ PLINIUS SECUNDUS, *Naturalis historia*, X, 25 – 27.

¹⁰ AILIANOS. *De natura animalium*. Ed. Rudolf Hercher. Leipzig : Teubner 1866 (Nachdruck Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1971), III, 30.

kých knih Plinia Staršího, jež mu posloužily jako hlavní pramen a jež jsou založeny ve velké míře na excerpci z Aristotela, však Isidor pořídil pouze stručné výpisky, takže touto cestou pronikly ke středověkému čtenáři již jen značně okleštěné údaje. Za druhé se encyklopedisté vrcholného středověku navracejí zpět k Pliniovu pojednání *Historia naturalis* a rozvádějí krátké Isidorovy popisy o další poznatky získané novým studiem díla římského polyhistora. K velkému prohloubení znalostí v oblasti zoologie pak dochází především v souvislosti s latinskými překlady Aristotelova spisu *Historia animalium*, z nichž čerpali na prvním místě encyklopedista 13. století Tomáš z Cantimpré v šesti knihách svého díla *De natura rerum* a středověký učenec Albert Veliký, který o zvířatech pojednal v rozsáhlém spise *De animalibus*.

Cuculus a coccyx

Tomáš z Cantimpré se v kapitole nazvané *De cuculo* odvolává na tři prameny, z nichž čerpal – na dnes ztracený středověký spis *Liber rerum*, na Isidora a na Plinia. Kukačka je podle jeho popisu zavřenihodný pták, jehož nechotu vychovávat vlastní mláďata nevysvětluje Tomáš zbabělostí, nýbrž mimořádnou leností a nestálostí v pobývání na určitém místě. Kukačka snáší do cizího hnízda, přičemž odtud odstraní stejný počet vajec, jaký sama do hnízda nakladla. Kdyby totiž vyhlédnutá pěstounka po návratu zjistila, že je v hnízdě více vajec, než má být, přebývající vajíčka by vyhodila. Oklamaná samička jiného ptačího druhu pak sedí na podsunutém vejci, vychovává vylihlé mládě a není dost chytrá na to, aby rozlišila obludně velkého vetřelce od svých mnohem menších mláďat. Následky jsou totožné s těmi, jež popisoval již Plinius: cizí mládě si díky své vrozené chtivosti dokáže urvat více potravy než ostatní mláďata, tloustne a vypadá oproti ostatním tak skvostně, že náhradní živitelka, uchvácená jeho krásou a pyšná sama na sebe, upřednostňuje nepravého potomka před potomky vlastními. Náležitá „odměna“ jí však nemine, neboť poté, co vyvede dospívající mládě z hnízda a naučí je létat, mladá kukačka se na ni vrhne a zabije ji.¹¹

Tomášovým textem se inspirovali další středověcí encyklopedisté píšící latinsky i v národních jazycích, kteří však většinou pouze parafrázovali Tomášovo znění a ne-

¹¹ THOMAS CANTIPRATENSIS. *De natura rerum*. Ed. Helmut Boese. Berlin – New York : Walter de Gruyter 1973, V, 34: „*De cuculo: Cuculus, ut dicit Liber rerum, avis est improba ... Avis pigerrima est et loco instabilis. Ponit ova sua in nido aviculae alterius generis demitque numerum ovorum, que in nido invenit alieno, ad numerum ovorum, que propria ponit, videlicet ne, dum avicula numero superflua ova inveniat, quasi aliena repudiet. Fovet ergo decepta avicula alieni generis ovum appositum et fetum educit nec est tam callida, ut magnitudine fetum discernat a pullis forma minoribus. Itaque, ut Plinius dicit, dum cuculus cum reliquis pullis adhuc in nido sedens invalidus est, preripit tamen aviditate naturali ceteris pullis cibos atque hac satietate pinguescit pre ceteris et fit nitidior. In cuius elegantia conversa nutrix gaudet eius forma miraturque se ipsam, quod talem peperit. Omnes pullos suos comparatione illius dampnat absumique se ipsam pre ammiratione ipsius patitur. Et hec illi merces: ignorans ignorantiam repperit. Nam ubi cuculum putata mater eduxerit et ad robur nutrierit evolandi, cuculus versa vice in nutricem exurgit et perimit insequentem.*“

přidali k němu žádný nový poznatek.¹² Výjimku představuje pasáž o kukačce, kterou zařadil do dvacáté třetí knihy svého spisu *De animalibus* Albert Veliký. Ačkoli Albert v mnoha jiných případech přejímá Tomášův text jen s malými, často pouze stylistickými změnami, pro pasáž o kukačce zjevně čerpal také z jiných pramenů. Rozlišuje dva druhy kukačky, kterou nazývá *cugulus*, přičemž oba jsou prý spojením holuba a jestřába. Od obou ptáků má kukačka některé tělesné znaky nebo projevy chování. S dravým ptákem ji spojuje barva peří, tvar křídel a to, že vpadá ze zálohy do hnízd malých ptáků, kteří se s ní proto v době kladení vajec dostávají do střetu, s holubem má společný tvar zobáku a nohou a to, že neloví jiné ptáky. V popisu hnízdního parazitismu kukačky je pak Albert v této pasáži mnohem strážlivější než Tomáš z Cantimpré a uvádí jen stručně, že pták, do jehož hnízda nasadila kukačka své vejce, živí vyhlhlé mládě a těší se jeho krásou. Někdy se též stává, že přijdou k úhoně vlastní mláďata hostitele nebo že kukačka zabije svou živitelku.¹³

Odras Tomášova popisu nacházíme rovněž v některých pramenech českého středověku. Klaret uvádí ve svém *Glosáři* a *Bohemáři* pouze latinský termín *cuculus*, doplněný o český ekvivalent *zezhule*, a rovněž Jan Vodňanský omezil svůj popis kukačky na kratičkou zmínku, že je to pták nazvaný podle svého hlasu a že jeho české jméno zní *žežhule*.¹⁴ Více údajů o kukačce zaznamenal český autor Pavel Židek ve své encyklopedii *Liber viginti arcium*, jenž kromě obvyklé zmínky o hnízdním parazitismu včetně nesprávného tvrzení, že pěstounka nakonec za svou péči o cizí mládě zaplatí životem, rovněž uvádí, že kukačka představuje nebezpečí pro ty, kdo procházejí lesem. Vyrazu-

¹² VINCENTIUS BELLOVACENSIS. *Speculum naturale*. Ed. Dovai: Balthazar Beller 1624, XVI, 52 (*coccyx*), XVI, 67 (*cuculus*); KONRAD VON MEGENBERG. *Das Buch der Natur*. Ed. Franz Pfeiffer. Stuttgart : K. Aue 1861, IIIB, 20 (*cuculus*); JACOB VAN MAERLANT. *Der naturen Bloeme*. Ed. Maurits Gysseling. Den Haag; Antwerpen : Cd-rom, Instituut voor Nederlandse Lexicologie 1998, v. 5 661 – 5 698 (*cuculus*, *cucuet*, *cuccuc*).

¹³ ALBERTUS MAGNUS. *De animalibus libri XXVI*. Ed. Hermann Stadler. Münster : Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung 1916 – 1920, XXIII, 38. Albert Veliký v úvodu své kapitoly o kukačce upozorňuje, že o tomto ptáku pojednával již v předchozích částech svého spisu *De animalibus*, a skutečně nacházíme podrobnější pasáže v jeho šesté a osmé knize; viz ibid. VI, 51 – 52 a VIII, 91 – 93 (kde autor rozlišuje dva druhy kukačky – *gugulus maior* a *gugulus minor*). Albert zde nepracoval s textem Tomáše z Cantimpré, nýbrž parafrázoval Aristotelův text, jež znal z latinského překladu, vytvořeného v první polovině 13. století Michaelem Scotem, o němž viz níže. Malé druhy jestřábů, které Albert uvádí, by mohly být krahujec obecný evropský (*Accipiter nisus nisus* Linné) a poštolka obecná evropská (*Falco tinnunculus tinnunculus* Linné), viz CAPPONI, *Ornithologia Latina*, s. 170. Albert, ibid. VIII, 93, rovněž přejímá Aristotelův popis chování kukaččího mláděte a jako důvod parazitismu kukačky uvádí její moudrost (*sapientia*)!

¹⁴ CLARETUS. *Glossarius*. Ed. Václav Flajšhans. In Klaret a jeho družina I. Praha : ČAVU 1926, v. 237: *cuculus zezhule*; TÝŽ. *Bohemarius*. Ibid., v. 98: *zezhule sit cuculus*; IOHANNES AQUENSIS. *Vocabularius dictus Lactifer*. Ed. Plzeň: Mikuláš Štětina 1511, fol. nn 2va: *Cuculus ... avis est a sono vocis dicta. Žežhule*. Rovněž některé další bohemikální prameny uvádějí pouze latinské jméno a český ekvivalent, viz např. Praha, Knihovna Národního muzea, rkp. II F 2 (*Codex Vodnianus*, kol. r. 1410), fol. 48vb: *cuculus zezhule*; Praha, Metropolitní kapitula u sv. Víta, Archiv Pražského hradu, rkp. 84 (14. stol.), fol. 94r: *kukulus zezhule*. Některé texty poskytují rovněž německý ekvivalent, viz např. Praha, Knihovna Národního muzea, rkp. II F 4 (r. 1470), fol. 80r: *cuculus ... avis quedam, kukuck, zezhule*.

je totiž svým kukáním jejich přítomnost a lupiči, kteří její hlas zaslechnou, jsou si jisti kořistí a ihned vyrazí na přepad.¹⁵

Verše a poznámka v Klaretově *Physiologiári* nejen že narážejí na parazitismus kukačky, ale zmiňují se také o ptáku *canapellus*, který odložená kukaččí vejce našel, sedí na nich a vylíhlá ptáčata živí jako svá vlastní. Původ tohoto jména zůstává prozatím stále nejasný, díky českým glosám, které jsou v pramenech českého středověku k tomuto jménu připojeny, však můžeme pěstouna identifikovat, a to jako pěnici. Překvapivý je však závěr Klaretových veršů, který do určité míry připomíná Ailianův text, neboť na rozdíl od toho, co uvádějí jiní antičtí a středověcí autoři, předpokládá schopnost náhradní samičky rozpoznat (alespoň v konečné fázi vývoje) podstrčeného potomka jako vetřelce – jakmile prý pěnice spatří kukaččí mládřata poté, co dospěla, pochopí, že jsou cizí a uletí od nich.¹⁶

Karkolaz > karcolat, karolus, carbolasia et al.

Nikoli na základě Plinia Staršího a dalších latinských autorů, nýbrž s odvoláním na Aristotela popisuje Tomáš z Cantimpré létavce, který odkládá vajíčka do cizího hnízda, ještě v jiné kapitole, jež má název *De karkolaz*. Ve východních krajích prý žije jakýsi lstivý a zlomyslný pták, který nejen že si libuje v nicnedělání a ve zvědavém poletování sem a tam, ale je rovněž příliš líný na to, aby se postaral o svá mládřata. Protože však povinnost, kterou mu ukládá příroda, nemůže zcela odmítnout, počíná si následujícím způsobem: jakmile oplodněná samice pocítí, že se přiblížil čas snůšky, vyhledá hnízdo divokého holuba, sežere jeho vajíčka ve stejném počtu, jaký hodlá sama naklást, a vsune mu do hnízda svá vlastní. Oklamaná holubice pak na nich sedí a vychovává mládřata jiného ptačího druhu.¹⁷

¹⁵ PAULERINUS ŽÍDEK. Liber viginti arcium. Ed. Alena Hadravová. In *Kniha dvacatera umění Pavla Židka, část přírodovědná*. Praha : Academia 2008, 82, s. 118.

¹⁶ CLARETUS. Physiologiarius. Ed. Václav Flajšhans. In *Klaret a jeho družina II*. Praha : ČAVU 1928, v. 275 a 277, „*Ova creat cuculus (gl.: zezhule), post excubat hec canapellus / ... Non nutrit cuculos cernens canapellus adultos, a nota ad v. 275: Cuculus ... Qui ponens ova non vult eas excubare, canapellus autem inveniens ea excubat et nutrit tamquam proprios. Cum autem viderit eos adultos, statim ab eis volat cognoscens alienos...*“ Viz český překlad in CLARETUS. *Ptačí zahrádka*. Překlad Jana Nechutová. Brno : Nakladatelství Petrov 1991, s. 26; O obou ptácích se zmiňuje rovněž rukopis Národního muzea v Praze XIV E 5 (15. stol.), fol. 201v: „*Mitto divitibus canapellum, id est pyenyzy. Unde legitur de natura eius, quia ipsa nutrit pullos (gl.: ptaczatka) aliarum avicularum, quia cuculus (gl.: zelhulka), quando invenit ova eius, tunc ebibit ova eius et ponit propria.*“ Za pěstouna kukaččího mláděte je v bohemikálních středověkých pramenech označován rovněž pták jménem *curruca* (s variantami *tuttuga*, *turtuca* a dalšími). Tomuto termínu (označujícímu patrně též pěnici) budu věnovat zvláštní studii, proto od jeho rozboru na tomto místě upouštím.

¹⁷ THOMAS CANTIPRATENSIS. *De natura rerum*, V, 71: „*De karkolaz. Karkolaz avis est orientis astuta naturaliter et maliciosa, ut dicit Aristotiles. Hec enim otium diligens et vagam curiositatem pigra quoque est in procreatione generis sui. Sed quoniam ex toto debitum nature negare non potest, ubi femina a masculo semen acceperit ovaque senserit matura ad partum, petit nidum palumbe sorbetque ova eius ad numerum ovorum, que paritura est, et ponit ova sua in nido palumbe. Sic delusa palumba fovet ova externi generis.*“

I tento Tomášův text a jméno jeho ptáci protagonistky přejali ve více či méně pozměněné podobě další středověcí encyklopedisté včetně některých českých autorů, přičemž Albert Veliký uvádí jméno tohoto ptáka v podobě *karkoloz*, Jacob van Maerlant v podobě *karolus* a Jan Vodňanský v podobě *karcolat*, k níž vytvořil český ekvivalent *karkulijk*.¹⁸ Je možné, že z Tomášova termínu vychází také výraz *carbolasia*, jež uvádí ve dvojici s prozatím nejasným českým *dozlosskrw* Klaret ve svém *Glosáři*.¹⁹ Protože se Tomášův text shoduje s Aristotelovým popisem chování kukačky, není důvodu pochybovat o tom, že kukačku označovalo i neobvyklé jméno *karkolaz* a jeho varianty. Dopusud však zůstával neobjasněn původ tohoto termínu.²⁰

Mnohá jména živočichů pronikla z Aristotelových zoologických pojednání do středověkých děl přes arabské prostředí. Tomáš z Cantimpré čerpal četné popisy zvířat z latinského překladu Aristotelova spisu *Historia animalium*, jež pořídil v 1. polovině 13. století z arabské verze Michael Scotus.²¹ Při překládání Aristotelova textu z řečtiny do arabštiny a poté z arabštiny do latiny však došlo v některých zoologických názvech v důsledku odlišné fonetiky těchto tří jazyků a rozličných chyb ve čtení arabského písma k velkým hláskovým změnám, takže latinská slova již téměř nepřipomínají řecké výrazy nebo jejich latinizované formy, známé z encyklopedií Plinia Staršího či Isidora ze Sevilly.²² Ke změnám došlo leckdy rovněž v popisu jednotlivých živočichů, takže tyto termíny již lze pokládat za zcela nová slova, označující tvory obdařené novými tělesnými rysy, vlastnostmi či chováním.²³ Skutečnost, že Tomáš z Cantimpré neměl bez znalosti řečtiny a arabštiny možnost identifikovat původní Aristotelovy názvy a rozpoznat, že se jedná o stejné živočichy, o nichž se zmiňují též Plinius Starší nebo

¹⁸ ALBERTUS MAGNUS, *De animalibus libri*, XXIII, 124; JACOB VAN MAERLANT, *Der naturen Bloeme*, v. 7 095 – 7 106; IOHANNES AQUENSIS, *Vocabularius*, fol. nn 4ra: „*Karcolat est avis astuta naturaliter, vana et pigra in procreacione sui generis. Sed quoniam ex toto debitum nature negare non potest, ubi femina a masculo semen receperit ovaque sua senserit matura, petit nidum palumbe sorbetque ova eius ad numerum ovorum suorum et ponit ova sua in nido palumbe et sic delusa palumba fovet ea. Karkulijk.*“

¹⁹ CLARETUS. *Glossarius*, v. 290.

²⁰ Žádné řešení nenavrhují v komentářích ani překladatelé Albertova spisu o zvířatech, viz SCANLAN, James J. In ALBERT THE GREAT. *Man and the Beasts. De animalibus. Books 22-26*. New York : State University of New York at Binghamton 1987, s. 300; KITCHELL JR., Kenneth F. – RESNICK, Irven M. In ALBERTUS MAGNUS. *On Animals. A Medieval Summa Zoologica*. Baltimore – London : The John Hopkins University Press 1999, s. 1634.

²¹ ARISTOTELES LATINUS. *De animalibus libri XIX in der Übersetzung des Michael Scotus (Buch I-XIV)*. Ed. Benedikt Konrad Vollmann. München : Manuskript gedruckt mit Unterstützung der Münchener Universitätsgesellschaft e. V., 1994.

²² Kupříkladu řecký termín *féné*, pod nímž popisuje Aristoteles orlosupa, má u Michaela Scota podobu *kini*, u Tomáše z Cantimpré *kym* a u Klareta *kuna*. Viz k tomu podrobněji ŠEDINOVÁ, Hana. Šest knih o zvířatech v encyklopedii *De natura rerum* Tomáše z Cantimpré. In TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ. *De monstris marinis (De natura rerum VI) – Mořská monstra (O přírodě VI)*. Ed. Hana Šedinová. Praha : Oikoymenh 2008, s. 24 – 29.

²³ Kupříkladu jméno mořského monstra *barchora* (THOMAS CANTIPRATENSIS, *De natura rerum*, VI, 5) pochází z řeckého jména ostranky *porfyrá*; popis tohoto monstra však vznikl spojením dvou Aristotelových pasáží, z nichž první pojednává o ostrance a druhá o mořské želvě. Viz k tomu podrobněji ŠEDINOVÁ, Hana. *Komentář*. In TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ. *De monstris marinis*, s. 188 – 191.

Isidor ze Sevilly, tak zapříčinila, že někdy popsal téměř shodnými slovy jednoho a téhož živočicha ve dvou různých paragrafech – jednou pod neobvyklým jménem, které převzal z Michaelova překladu Aristotelova traktátu, jindy pod známějším jménem, pod kterým jej našel u Plinia Staršího nebo jiného autora.²⁴ Tak je tomu zjevně i se jménem a popisem kukačky.

V Michaelově překladu Aristotelova spisu se původní řecký výraz *kokkux* objevuje v první pasáži v podobách *kokokoz* a *kokochoz*, ve druhé v podobách *kokoz*, *kokokoz*, *kakokoz*, *kokonoz*, *kokukez* a *kokogoz*.²⁵ Vollmanova edice postrádá srovnání s arabskou verzí, a dokud tedy nevyjde nová kritická edice Michaelova latinského překladu Aristotelova spisu *Historia animalium*, nevíme, jakou podobu měl Aristotelův termín *kokkux* v arabské verzi. Známe však arabský převod téhož slova v jiné Aristotelově pasáži. Aristoteles se totiž zmiňuje krátce o kukačce také ve svém spise *De generatione animalium* a latinský překlad tohoto díla, jehož autorem je rovněž Michael Scotus, byl již vydán v kritické edici, která je doplněna latinsko-arabsko-řeckými rejstříky.²⁶ V arabské verzi bylo řecké slovo *kokkux* pouze transkribováno a mělo podobu *qwqqs*,²⁷ jež odpovídá fonetice arabštiny, která postrádá konsonant *x* (nahrazen konsonantem *s*) a vokál *o* (nahrazen konsonantem *w*); nahrazení řeckého písmene *kappa* arabským raženým *qáf* je v překladu Aristotelova spisu naprosto běžné. Řecké písmeno *ypsilon*, jež konsonantem nahrazeno nebylo, ze zápisu zcela vypadlo, neboť arabština nemá pro krátké vokály zvláštní grafémy. Stejně jako v hebrejštině se užívají pouze značky, jež se umísťují nad písmeno nebo pod ně, a to jen výjimečně; většina textů je nevokalizovaná. Arabský přepis *qwqqs* měl pak Michael Scotus možnost převést do latiny za použití jakýchkoli latinských vokálů. Při překladu Aristotelova díla *De generatione animalium* vytvořil podoby *kokokoz* a *kokix*, v díle *Historia animalium* se zjevně nerozhodl pro jednu či dvě varianty, ale vokalizoval, jak se mu to právě hodilo – odtud výše uvedené dvouslabičné i trojslabičné podoby jednoho a téhož slova. U Tomáše z Cantimpré pak došlo k další deformaci tohoto termínu na podobu *karkolaz*.

Souvisí však s Tomášovou podobou původního řeckého termínu *kokkux* také slovo *carbolasia*, jež uvádí český lexikograf Klaret ve svém *Glosáři*? Etymologie a význam českého ekvivalentu *dozlosskrw*, jenž by mohl určení latinského výrazu napomoci, ne-

²⁴ Tomáš z Cantimpré popisuje vícekrát kupříkladu tuleně, a to jednak pod středolatinskou formou klasického latinského slova *phoca*, jež je výpůjčkou z řečtiny a jež převzal od Plinia Staršího (*focha* < klas. lat. *phoca* < řec. *fóké*), jednak pod středolatinskou formou téhož řeckého slova, jež převzal od Michaela Scota a v němž došlo chybným přepisem přes arabštinu a latinu k fonetickým změnám (*koki* < arab. *fúqí* < řec. *fóké*); kromě toho píše o tuleni také pod latinským termínem „mořské tele“, převzatým rovněž od Plinia Staršího (*vitulus maris*), a pod středolatinským výrazem pocházejícím patrně z anglosaského prostředí (*helchus*). Viz THOMAS CANTIPRATENSIS. *De natura rerum*, VI, 23 (*focha*), 29 (*koki*), 56 (*vituli marini*), 22 (*helchus*).

²⁵ ARISTOTELES LATINUS, *De animalibus libri XIX*, 563b14-564a1; 618a9-30.

²⁶ ARISTOTELES LATINUS. *De animalibus. Michael Scot's Arabic-Latin Translation, III (Books XV-XIX: Generation of Animals)*. Ed. Aafke van Oppenraay. Leiden – New York – Köln : E. J. Brill 1992, 750a11-17.

²⁷ VAN OPPENRAAY, Aafke. *Index animalium, plantarum, nominum*. In ARISTOTELES LATINUS, *De animalibus libri XIX*, 563b14-564a1; 618a9-30, s. 351.

byly doposud rozluštěny.²⁸ Již zakladatel a dlouholetý vedoucí *Slovníku středověké latiny v českých zemích* Bohumil Ryba upozornil u hesla *carbolasia* na to, že Tomášův termín *karkolaz* má v opise jeho encyklopedie, který je uložen v Národní knihovně v Praze pod signaturou X C 8, podobu *karbolam*.²⁹ Podobné varianty se objevují také v dalších opisech Tomášova díla, nacházejících se v českých knihovnách. V iluminovaném rukopise X A 4, uloženém rovněž v Národní knihovně v Praze, je v Tomášově textu uveden na témže místě výraz *karbolam*, přičemž na okraji je rukou připsána oprava *carcolam*. V rukopise L 11, uloženém v Metropolitní kapitule u sv. Víta, je termín uveden v podobě *karbola*.³⁰ Je tedy nanejvýš pravděpodobné, že Klaretovo jméno *carbolasia* je pouze varianta Tomášova *karkolaz*. O jakého ptáka se jedná, nebylo bezpochyby jasné nejen Tomášovi, ale ani Klaretovi a Janu Vodňanskému, kteří vytvořili nové české ekvivalenty *dozlosskrw* a *karkulijk*, zatímco pro klasické jméno *cuculus* použili běžně užívaný český ekvivalent *zezhule* (*žežhule*).³¹

Symbolické výklady chování kukačky

Vedle odborných zoologických děl existovala ještě jiná skupina středověkých textů pojednávajících o zvířatech, jež navazovaly na raněkřesťanský alegorický spis *Physiologus*, který vznikl přibližně ve 2. – 4. století po Kr. Původní řecké znění tohoto díla a jeho latinské překlady inspirovaly středověké exegety a autory středověkých bestiářů sepsaných latinsky i v národních jazycích v průběhu 11. až 13. století. Bohužel kukačce se ve *Physiologu* nedostalo žádné pozornosti, a proto ve středověku nacházíme jen ojedinělé symbolické výklady jejího chování v některých jiných textech, zejména v kazatelských příručkách.

²⁸ GEBAUER, Jan. *Slovník staročeský*. Sv. I. Praha : Česká grafická akciová společnost „Unie“ 1903, s. 319b, s. v. *dozloškrv*, uvádí toto slovo s otazníkem, odkazuje na latinské *carbolasia* a definuje staročeský výraz jako „pták nějaký“. Naproti tomu autoři *Elektronického slovníku staré češtiny*, s. v. *dozloškrv*, <http://vokabular.ujc.cas.cz>, [14. 5. 2013] (AČ), určují význam tohoto výrazu s otazníkem jako „pták útočící na zlé lidi“ a odkazují rovněž na jediný doklad z Klareta. Tuto definici pokládám za nesprávnou. Za prvé proto, že autoři zcela pomíjejí význam latinského *carbolasia*, ačkoli toto heslo je ve *Slovníku středověké latiny* zpracováno (viz následující pozn.) a význam „kukačka“, byť s otazníkem, i možná inspirace popisem kukačky u Tomáše z Cantimpré jsou zde uvedeny. Za druhé proto, že nabízené srovnání se stejně ojedinělým staročeským *zloškrv*, jež autoři určují s otazníkem jako „zlomyslník“ či „licoměrník“, uvedenou definici nepodporuje. I v případě, že bychom kukačku, která klade do cizích hnízd, kvalifikovali jako zlomyslného ptáka, nevidím důvod k definici „pták útočící na zlé lidi“, protože kukačka na lidi (ať již se vyznačují jakýmkoli charakterem) neútočí a ani žádné další rysy v popisu jejího chování takové definici neodpovídají.

²⁹ Praha, Národní knihovna, rkp. X C 8 (14. – 15. stol.), fol. 106r. Viz *Slovník středověké latiny v českých zemích (Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum)*. Sv. I. Praha : Academia 1987, s. 551b, s. v. *carbolasia*; RYBA, Bohumil. Několik nejasných latinsko-českých dvojic jmen ptáků v Klaretově Glosáři. In *Listy filologické*, 67, 1940, s. 327.

³⁰ Praha, Národní knihovna, rkp. X A 4 (1. čtvrtina 15. stol.), fol. 106rb; Praha, Metropolitní kapitula u sv. Víta, Archiv Pražského hradu, rkp. L 11 (r. 1404), fol. 106va.

³¹ Viz výše, pozn. 14.

Některé autory zaujalo pozoruhodné, avšak nepravdivé tvrzení Isidora ze Sevilly, že kukačky dokážou létat jen na krátké vzdálenosti, a proto je na dlouhých tratích přenášejí na svých zádech luňáci, aby kukačky nezemřely vysílením.³² Podle morálního výkladu autora 13. století Marka z Orvieta jsou luňáci symbolem bohatých a mocných tohoto světa, jejichž povinností je vzít v časech nouze na svá bedra břemeno chudých a nešťastných lidí, podle slov apoštola Pavla z *Prvního listu Timoteovi* (6,17-19): „*Těm, kteří jsou bohatí v tomto věku, přikazuj ... ať jsou štedří, dobročinní, a tak ať si střežají dobrý základ pro budoucnost, aby obdrželi pravý život.*“³³ Odlišný výklad podává kazatel 14. století Petr Berchorius ve své sbírce *Reductorium morale*. Kukačky jsou podle něho slabí věřící, neschopní letět do nebes na křídlech svých ctnostných činů. Musí se proto se vši zbožností svěřit do ochrany Krista, Panny Marie a světců a s jejich pomocí vzlétnout k nebeské slávě, podle toho, co je psáno v *Knize Deuteronomion* (32,11): „*Svá křídla rozprostírá, své (mládě) bere a na své peruti je nosí.*“³⁴

Oba autoři uvádějí symbolické výklady také dalších rysů ve vzhledu a chování kukačky, z nichž se zmíním pouze o jejich názoru na neochotu tohoto ptáka vychovávat vlastní mláďata. Podle Marka z Orvieta představuje robustní, avšak zbabělá kukačka, která prchá nejen před malými ptáčky, ale dokonce před cikádou (!), takové lidi, kteří sice mají silnou tělesnou konstituci, postrádají však odvalu a ve svém konání jsou bázlivi a pošetilí. Rovněž skutečnost, že líná kukačka cítí nechuť k jakékoli práci, takže snáší do cizích hnízd, kde nejprve sežere vajíčka hostitelů, vykládá autor negativně jako obraz lhostejných lidí, kteří jsou tak líní a nedbalí, že odmítají pracovat a tyjí z práce jiných.³⁵ Naproti tomu Petr Berchorius spojuje takové chování s nepřítelem lidského pokolení. Lstivá a úskočná kukačka je obrazem ďábla a vajíčka, jež tajně podstrkuje do cizích hnízd, představují nejhorší ďáblovy syny – pokrytce. Nevinného ptáka *curruca*, který se o odložená vajíčka stará, ztotožňuje pak autor s křesťanskou vírou a s církví, z jejíhož klína odstraňuje ďábel řádné a spravedlivé syny a podstrkuje na jejich místo zkažené preláty či heretiky. Církev nejen že na tyto pokrytce pohlíží jako na své děti, ale považuje je dokonce za ctnostnější, než jsou ostatní. Je hrdá na to, že má takové syny, vyzdvihuje je, vyvyšuje a projevuje jim přízeň, zatímco své pravé syny pokládá za méně dokonalé. Za tuto slepotu k pravému charakteru „kukaččích potomků“ se jí nakonec dostane patřičné odplaty, neboť nespravedlivě povyšování se o svou živitelku nestarají a neslouží jí, ba ještě ji očerňují, napadají a vykořisťují, a nakonec ji opustí. Naplňují se tak slova proroka *Izajáše* (1,2): „*Syny jsem vychoval, pečoval o ně, ale vzepřeli se mi.*“³⁶

³² ISIDORUS HISPALENSIS. *Originum seu etymologiarum libri XX*. Ed. W. M. Lindsay. Oxford : Oxford University Press 1911, XII, 7, 67.

³³ MARCUS AB URBE VETERI. *Liber de moralitatibus*. Ed. Girard J. Etzkorn. New York : St. Bonaventure University 2005, 3,11,9.

³⁴ PETRUS BERCHORIUS. *Reductorium morale, II: De rerum proprietatibus*. Köln a. R. : Anton und Arnold Hierat 1631, VII, 28, 1, s. 484a.

³⁵ MARCUS AB URBE VETERI. *Liber de moralitatibus*, tr. 3, 11, 4 – 5.

³⁶ PETRUS BERCHORIUS. *Reductorium morale*, VII, 28, 2 (s. 484a – b).

Pravdivost a fantasknost některých tradovaných poznatků o kukačce

Které poznatky, jež Aristoteles popsal nikoli z vlastní zkušenosti, nýbrž na základě pozorování jiných znalců živočišného světa, a jež od něho převzali a dále rozšiřovali pozdější autoři, odpovídají skutečnosti, a které je naopak třeba zařadit do říše fantazie? O tom máme možnost poučit se u moderních badatelů, zejména ornitologů.³⁷

Z výše uvedených popisů chování kukačky a jejího vylíhlého mláděte lze vysoudit, že lovci ptáků, kteří patrně stojí za Aristotelovými poznatky, pozorovali kukačku v jejím přirozeném prostředí a mnohé rysy v jejím chování interpretovali správně. Kukačky připomínají krahujce nebo jiného menšího dravce (kupříkladu poštolku), takže chybný názor antických autorů, že tito ptáci vznikli přeměnou z jestřába, má učitě opodstatnění.³⁸ Zcela mylné je naproti tomu Isidorovo tvrzení, že kukačky nejsou dobří letci, a proto je musí na větší vzdálenost přenášet na svých křídlech luňáci. Kukačka obecná je tažný pták a evropské populace přezimují v Africe jižně od Sahary. Dospělí ptáci začínají odlétat během srpna a září, na hnízdiště se vracejí na jih Evropy již v březnu, do střední Evropy v dubnu a v květnu. Mladí ptáci odlétají zvláště přibližně měsíc po dospělcih – jejich tah je tedy vrozený a nezávislý na učení – a vracejí se obvykle na místo, kde byli vychováni, v květnu). Během stěhování uletí tedy kukačky velkou vzdálenost.³⁹

Dospělá kukačka a pěstouni

Chování samice kukačky v době snůšky zaznamenali antičtí autoři místy dosti přesně. Jak uvádí Ailianos, kukačky skutečně tiše a nenápadně hlídají na vyvýšených místech, sledují chování hostitelů, navštěvují jejich rozestavěná hnízda a své vlastní vejce snesou, až když samička hostitele začne sama klást.⁴⁰ Odtud patrně pochází nelichotivý soud středověkých autorů, že kukačka se nezabývá žádnou pořádnou činností

³⁷ Některá tvrzení hodnotí autoři prací o řeckých a latinských jménech ptáků, viz pozn. č. 4. Z moderních ornitologických příruček viz zejména CRAMP, *Handbook of the Birds*, s. 402 – 416 (*Cuculus canorus*); ŠTASTNÝ, Karel – BEJČEK, Vladimír – VAŠÁK, Pavel. *Svět zvířat*, V (*Ptáci*, 2). Praha : Albatros, 1998, s. 76 – 84 (čeleď kukačkovitých – *Cuculidae*). Z českých ornitologů se na etologii hnízdního parazitismu specializuje RNDr. Tomáš Grim, který tomuto tématu věnoval svou diplomovou, doktorskou i habilitační práci a vydal řadu odborných studií i populárně-vědeckých publikací (jejich přehled viz na: <http://www.zoologie.upol.cz/osoby/grim.htm>). Základní údaje o kukačce, potřebné pro srovnání s tvrzeními antických a středověkých autorů, jsem kromě čtvrtého svazku ornitologické encyklopedie Stanleje Crampa a kol. čerpala zejména z kratší práce T. Grima, jež je určena širší veřejnosti, viz GRIM, Tomáš. *Kukačka obecná. Pták roku 2010*. Praha : Česká ornitologická společnost 2010.

³⁸ CRAMP, *Handbook of the Birds*, s. 403; GRIM, *Kukačka obecná*, s. 5. O podobnosti kukačky s dravcem (slovo *nisus* označuje pravděpodobně krahujce) se zmiňuje rovněž CLARETUS, *Physiologiarum, nota ad. v. 275: Cuculus est sicut nisus: sub ventre colinarus, desuper autem grisea sicut gallina*.

³⁹ CRAMP, *Handbook of the Birds* 2, s. 405; ŠTASTNÝ – BEJČEK – VAŠÁK. *Svět zvířat*, s. 80; GRIM, *Kukačka obecná*, s. 8.

⁴⁰ CRAMP, *Handbook of the Birds*, s. 410; GRIM, *Kukačka obecná*, s. 11.

(rozuměj – stavbou hnízda, sezením na vajíčkách a sháněním potravy pro vylíhlá mláděta) a pouze líně vylíhlá nebo jen tak bezcílně poletuje z místa na místo. Poté, co vyhlédnutí pěstouni začnou klást vlastní vajíčka, podstrčí jim kukačka do hnízda své vejce, přičemž, jak správně uvádějí antičtí a středověcí autoři, sežere (nebo zlikviduje jiným způsobem) jedno vejce hostitele. Pravdě mohou odpovídat dokonce i některé Aristotelovy detaily, jež se zdají být naprosto fantaskní, kupříkladu, že se dospělá kukačka vrátí po své snůšce do hnízda hostitele a zabije v něm cizí mláděta. Byl totiž zaznamenán případ, kdy kukačka nakladla vejce do hnízda konipase bílého, které již obsahovalo tři vylíhlá mláděta hostitele, a po dvou dnech se vrátila a vyhodila ptáčata ven, a jiný případ, kdy dospělá kukačka žrala čtyři dny stará mláděta rákosníka obecného.⁴¹

Antičtí autoři se dále zmiňují o tom, že kukačka klade jedno, zřídka dvě vejce. I tento postřeh odpovídá pravdě, byť to samozřejmě neznamená, že by se kukačka postarala o pokračování svého rodu pouze jedním až dvěma nakladenými vejci za celé hnízdní období. Takto malá snůška by nezajistila přežití druhu, protože určité procento z nakladených vajec hostitelé odmítnou. Ve skutečnosti naklade samice za sezónu až dvacet pět vajec, a to v intervalu přibližně dvou dní.⁴²

Plinius a Ailianos tvrdí, že kukačky snášejí do hnízd určitých ptačích druhů, protože dobře vědí, že tito ptáci kladou vajíčka, jež se podobají těm jejich. Ačkolí nelze u kukačky předpokládat podobné rozumové schopnosti, či přímo moudrost, kterou jí přisuzuje Albert Veliký, je tento postřeh pravdivý do té míry, že tzv. „mimetická“ kukaččí vejce se mnohdy velice podobají vejcům hostitele a nejsou často rozpoznána. Je to možné především proto, že kukaččí samička se specializuje na jednoho nebo několik málo druhů hostitelů a postupem času dochází k tomu, že její vajíčka stále přesněji a přesněji kopírují vejce pěstouna. Přízpůsobení spočívá nejen v tom, že vejce jsou v poměru k velikosti kukačky velmi malá, ale rovněž v tom, že jsou podobně zbarvená jako vejce budoucích pěstounů – modrá se podobají vejcům rehků a bramborníčků, skvrnitá jsou určena do hnízd konipasů, rákosníků a pěnic. Někteří vyhlédnutí pěstouni ale přece jen dokážou rozpoznat, že jsou parazitováni. Uchopí vejce do zobáku a vyhodí je z hnízda nebo je (méně často, protože by tak mohla přijít k úhonně jejich vlastní vajíčka) rozklovou. Tomu se ovšem zase parazit brání velmi odolnou skořápkou.⁴³

Pravdě rovněž odpovídá, že někteří hostitelé jsou ke kukačce agresivní, útočí na ni a od hnízda ji dokážou odehnat, takže kukačka se musí pokusit o přiblížení i vícekrát. Podle antických autorů je to dokladem odvážného chování malých ptáčků a zbabělosti kukačky. Obranné chování hostitelů vedlo ke vzniku nenápadného kukaččina chování a jejího nezvykle rychlého kladení. Přílétne na hnízdo hostitele (pokud možno nepřítomného, aby se vyhnula případnému střetu, při kterém může dojít i k rozbití jejího

⁴¹ CRAMP, *Handbook of the Birds*, s. 409 a 414; GRIM, *Kukačka obecná*, s. 8 – 9.

⁴² Totéž, s. 414; GRIM, *Kukačka obecná*, s. 2.

⁴³ Totéž, s. 413; VESELOVSKÝ, *Etologie*, s. 325 – 326; podrobněji GRIM, *Kukačka obecná*, s. 11, 13 a s. 4, kde autor uvádí tři fotografie s hnízdy rehka zahradního, rákosníka zpěvného a rákosníka obecného, jež obsahují kromě vlastních vajíček těchto ptáků rovněž jedno vejce kukačky.

vejce), odejme jeho vejce (jedno, výjimečně více), naklade a vytratí se. Celá akce trvá obvykle necelou minutu.⁴⁴

Aristoteles a jeho následovníci rovněž uvádějí správně některé druhy ptáků, v jejichž hnízdech kukačka parazituje – chocholouš, zvonek a pěnice náležejí do řádu pěvců (*Passeriformes*), přičemž kukačka se skutečně „specializuje“ na drobné hmyzožravé pěvce, kteří si stavějí otevřená hnízda, a její vejce byla v Evropě nalezena u více než stovky druhů ptáků; častými hostiteli jsou zejména linduška, rehek, červenka, pěnice, konipas a bramborníček.⁴⁵ K pěstounům kukaččích mládřat však zcela jistě nenáleží Aristotelem avizovaný holub hřivnáč.

Chování vylíhlého mláděte kukačky

Kukačka žije skrytým způsobem života. Úspěšně parazitováno bývá podle moderních výzkumů jen několik procent hnízd hostitelských druhů a setkání s kukaččím mládětem či vejcem je velmi vzácné.⁴⁶ Proto není překvapivé, že antičtí a středověcí autoři uvádějí o chování vylíhlého mláděte kukačky místy dosti fantaskní poznatky. Není pravdou, že by náhradní matka, uchvácená velikostí a krásou vetřelce, zavrhla vědomě svá vlastní mládřata, popřípadě je dokonce zabila a nabídla je malé kukačce jako potravu, a už vůbec neodpovídá skutečnosti tvrzení, že pokud kukačka roste v hnízdě společně s mládřaty hostitele, uzurpuje si většinu potravy, a ostatní ptáčata pak zahynou v důsledku vyhladovění. A navzdory tomu, že je dospívající kukačka mnohem větší než její pěstouni, neodmění se jim za jejich péči tím, že by náhradní matku zabila.

Mládřata kukačky obecné se ve skutečnosti postarají o své přežití sama, a to posledním způsobem, který ne zcela přesně popisuje Aristoteles. Líhnou se totiž většinou dříve než mládřata hostitele a hned po vylíhnutí, ještě holá a slepá, vynesou postupně v prohlubni na zádech k okraji hnízda všechna vejce (a popřípadě i mládřata) svého pěstouna a překulí je přes okraj ven.⁴⁷ Tato činnost může trvat celé dny, je však pro malou kukačku nezbytností. Pokud by totiž musela sdílet hnízdo s mládřaty hostitele, nedokázala by si, v protikladu k tomu, co tvrdí antičtí autoři, zajistit dost potravy pro sebe a často by zahynula před vylétnutím z hnízda. Zbavit se potomstva hostitele co nejdříve je proto její jediná šance, jak v hnízdě obstát.⁴⁸ Výjimečně se stane, že parazit

⁴⁴ CRAMP, *Handbook of the Birds*, s. 410; GRIM, *Kukačka obecná*, s. 10 a 13.

⁴⁵ Podle CRAMPA, *Handbook of the Birds*, s. 413, je v severozápadní Evropě nejčastějším hostitelem linduška luční (*Anthus pratensis* Linné), pěvuška modrá (*Prunella modularis* Linné) a rákosník obecný (*Acrocephalus scirpaceus* Hermann), ve střední Evropě vedle lindušky též pěnice slavíková (*Sylvia borin* Boddaert), konipas bílý (*Motacilla alba* Linné) a červenka obecná (*Erithacus rubecula* Linné), jižněji (kupříkladu v Maďarsku) rákosník velký (*Acrocephalus arundinaceus* Linné), na našem území pak nejčastěji rákosník obecný, červenka obecná a rehek zahradní (*Phoenicurus phoenicurus* Linné); viz též GRIM, *Kukačka obecná*, s. 9.

⁴⁶ GRIM, *Kukačka obecná*, s. 3.

⁴⁷ ŠTASTNÝ – BEJČEK – VAŠÁK, *Svět zvířat*, s. 80; VESELOVSKÝ, *Etologie*, s. 325; GRIM, *Kukačka obecná*, s. 6 a 13.

⁴⁸ GRIM, *Kukačka obecná*, s. 6 – 7. Jak autor uvádí, týká se to zejména otevřeně hnízdicích pěv-

vypadne při této činnosti sám z hnízda, nebo že se mu vyházet mlád'ata hostitele nepodaří, protože vejce jsou již příliš velká nebo mlád'ata příliš povyroslá.⁴⁹

Pokud se malé kukačce podaří vytlačit ven cizí vejce, popřípadě se dokáže zbavit svých nevlastních sourozenců, stává se jediným obyvatelem hnízda a získává veškerou pěstounskou péči pro sebe. Přestože náhradní rodiče dokážou často rozpoznat a odmítnout cizí vejce, nikdy neodmítnou cizí vylíhlé mládě. O žravou, avšak klidnou a vzorně se chovající kukačku, se pečlivě starají jako o svého vlastního potomka až do její úplné samostatnosti, to jest do stáří asi čtyř až pěti týdnů, přičemž ke konci je mladá kukačka již tak velká, že je pro její maličké „rodiče“ pohodlnější usednout jí při jejím krmení na hřbet nebo na hlavu. Ani takto obrovitě mládě kukačky nevyvolává však u hostitelů jakékoli podezření, zda se náhodou nejedná o vetřelce, a Ailianovo či Klaretovo tvrzení, že hostitelé od mláděte poté, co dospělo, uletí, nebo že s ním dokonce začnou špatně zacházet, je tedy rovněž nepravdivé.⁵⁰

Závěr

Aristotelovy spisy obsahují velké množství poznatků o živých tvorech, které pocházejí z několika zdrojů. Některé údaje převzal autor z pojednání řeckých básníků, historiků, filosofů a přírodovědců, v těchto textech se však objevují obvykle jen ojedinělé zmínky o jednotlivých zvířatech. Aristotelovo dílo je v převážné míře založeno na vlastním pozorování a na vědomostech získaných od jiných znalců živočišného světa. Mnohé z Aristotelových údajů, a to zvláště výsledky jeho vlastního zkoumání mořských živočichů, jsou velmi přesné, jiné již odpovídají pravdě méně. Navíc starověcí a středověcí autoři nepřebírali jeho popisy zvířat v celé šíři, nýbrž si vybírali jen některé poznatky, a to často takové, jež se týkaly pozoruhodných detailů ve vzhledu a chování živočichů. Tak je tomu i s kukačkou. Kukačka žije skrytým způsobem života a setkání s kukaččím vejcem nebo mládětem je velmi vzácné i pro moderní ornitology. Většina toho, co je známo o jejím způsobu života, byla vybadána v posledních dvaceti letech, a není tedy překvapivé, že Aristotelův fantaskně znějící popis jejího parazitického chování, byť místy dosti přesný, tolik fascinoval římské a raněstředověké autory a že se kukačce pod jménem *cuculus* dostalo pozornosti i v pramenech českého středověku.

ců, kde se kukačce prakticky vždy podaří potomstvo hostitele zlikvidovat. Naproti tomu kupříkladu u dutinového hnízdiče rehka zahradního lze najít hnízdo, jež kukačka obývá společně s mlád'aty hostitele; sdílená péče ale má pro kukačku katastrofální následky, neboť kukačka si v přítomnosti mlád'at hostitele nedokáže uzmout dost potravy, roste pomalu a může být v hnízdě i zanechána svému osudu poté, co mladí rehci hnízdo opustí a jejich rodiče se jim pak už věnují mimo ně.

⁴⁹ K tvrdému boji o přežití může dojít i tehdy, pakliže se v hnízdě pěstouna ocitnou dvě či dokonce tři kukaččí vejce; v případě dvou vyhodí po vylíhnutí jedno mládě druhé, v případě tří je jedno vyhozeno hned po vylíhnutí a zbylá dvě spolu bojují; byl zaznamenán případ, kdy ve snaze vytlačit se navzájem vypadly nakonec obě zbylé kukačky nechtěně z hnízda; CRAMP, *Handbook of the Birds*, s. 411.

⁵⁰ ŠŤASTNÝ – BEJČEK – VAŠÁK, *Svět zvířat*, s. 80; VESELOVSKÝ, *Etologie*, s. 325; GRIM, *Kukačka obecná*, s. 13 – 14.

Poznatky o parazitismu kukačky však pronikly do středověku ještě druhou cestou, prostřednictvím překladu Aristotelova spisu z řečtiny do arabštiny a poté z arabštiny do latiny. V obou verzích došlo v původním textu k menším či větším změnám, a z některých ve starověku běžně známých živočichů se tak stali tvorové podivného vzhledu a svérázného chování, v nichž ani pro moderní badatele znalé řečtiny není vždy snadné rozpoznat živočichy popsané v Aristotelových spisech. Za některé změny je posléze zodpovědný také Tomáš z Cantimpré, který se při přejímání pasáží z latinského překladu Aristotelových spisů dopouštěl četných chyb a Michaellem vytvořená latinská jména zvířat ještě mnohdy výrazně pozměnil. Došlo k tomu též v názvu kukačky, jehož podoba *karkolaz* znesnadnila identifikaci skutečného živočicha nejen dalším středověkým autorům včetně českých lexikografů 14. – 15. století, ale i modernímu čtenáři.

THE CUCKOO AND CUCKOO YOUNG IN ANCIENT AND MEDIEVAL TREATISES

Hana Šedinová

One of the interesting behaviour types of birds is intraspecific and interspecific brood parasitism. The term denotes the behaviour of some birds, including cuckoos, which lay their eggs in foreign nests and leave the breeding of their young to other parents. The cuckoos' unusual way of ensuring the survival of their species did not escape the notion of ancient scientists and via medieval encyclopaedias, the knowledge of brood parasitism is present in the books of the Czech Middle Ages.

In order to gain insight into what the ancient authors thought about birds and other animal species, it is essential to be familiar with Aristotle's zoological treatise, *Historia animalium*, which influenced naturalist literature of the Roman Age and as well as the late Middle Ages. Aristotle's description of the cuckoo has two parts: in the first, the female occupies the stage, laying eggs in other birds' nests, while in the second part attention is transferred to her hatchling and its *modus operandi* towards its hosts and their young. The cuckoo leads a secretive life and even ornithologists do not encounter cuckoo eggs or their young too often. Most of what is known about their way of life has been discovered during the last twenty years. Therefore, it is not surprising that Aristotle's description of their parasitism was so bizarre, though quite precise at some points, that it aroused fascination among Roman and Early Medieval authors, and that the cuckoo (under the name *cuculus*) gained attention also in Czech medieval treatises.

However, knowledge of the cuckoo's parasitism reached the Middle Ages also by another means, via the translation of Aristotelian treatise from Greek to Arabian and thence to Latin. In the course of both translations, the text underwent minor or greater changes with the result that some animals commonly known in ancient times became beings of strange appearance and peculiar behaviour. To identify these with the animals described in Aristotle's works has proven difficult, even for modern scholars with knowledge of ancient Greek. The responsibility for some of these changes rests with the medieval encyclopaedist Thomas of Cantimpré who, when adapting passages from

a Latin translation of Aristotle, committed numerous errors and sometimes considerably changed the form of the names. This was the case with the name of the cuckoo and its form, *karkolaz*, which made the identification of the real bird difficult not only for medieval writers, including Czech lexicographers of the 14th and 15th centuries, but also for modern readers.

*Mgr. Hana Šedinová PhD., Kabinet pro klasická studia Filosofického ústavu AV ČR,
Na Florenci 3, 110 00 Praha*